

Anti Lillaku retsensioon (2007) artiklitele

Priit Ligi. *National romanticism in Archaeology: The Paradigm of slavonic colonization in North-West Russia.* – *Fennoscandia archaeologica*, X. Helsinki 1993, 31–39.
Priit Ligi. "Active Slavs" and "Passive Finns": a replay. – *Fennoscandia archaeologica*, XI. Helsinki 1994, 104– 112.

1993. aastal ilmus Soome Arheoloogiaseltsi väljaande „Fennoscandia Archaeologica“ X numbris Priit Ligi artikkel „National romanticism in Archaeology: The Paradigm of slavonic colonization in North-West Russia“, mis käsitles nn „slaavi kolonisatsiooni“ problemaatikat Loode-Venemaal, Novgorodi, Vana-Laadoga ja Pihkva ümbruses. Küsimus seisnes (ja seisneb tegelikult praegugi) selles, kuidas on käsitletud alal tekkinud slaavi asustus, kuna üldlevinud seisukoha järgi elasid piirkonnas enne slaavlasti soome-ugri keeli kõnelevad rahvad. Millalgi – kas esimese aastatuhande teisel poolel või teise aastatuhande esimesel poolel pKr – on Loode-Venemaa etniline pilt muutunud. Soomeugrilaste asemele ilmusid piirkonda Indo-Euroopa keelkonda esindavad venelased. Kui üldjoontes tundub pilt enam-vähem selge olevat, siis detailide osas kerkib üles arvukalt küsimusi. Peamised neist on millal ja kuidas. Napid kirjalikud allikad ei suuda midagi ammendavalt öelda ning sellepärast on kohustus leida vastus pandud muinasteaduse õlgadele. Siiani on küsimusega tegelema peamiselt Vene arheoloogid, kelle „valdust“ probleem peamiselt puudutab. Arvestades Nõukogude Liidus peale II maailmasõda domineerivat hoiakut vene rahva ülimuslikkusest naabritega võrreldes, pole imekspandav, et ka slaavi kolonisatsiooni käsitledes on rõhutatud uustulnukate aktiivsust ja kõrgemat elatustaset kohalike soomeugrilastega võrreldes. Põhiliselt on olukorda kujutatud järgmiselt: Loode-Venemaale liikusid lõunast idaslaavlased, kes oskasid efektiivselt põldu harida ning olid seetõttu paremas olukorras kui piirkonna kohalikud soomeugrilased, kelle peamiseks elatusviisiks oli alepõllundus (koos küttimise ja kalapüügi) ning kes elasid hajusalt üle kogu maa, olemata võimelised (peamiselt alepõllunduse algelisuse tõttu) laiendama oma asulasid. Slaavlased võtsid tänu headele atradele kasutusele järjest rohkem põllumaid, nende sissetulekud kasvasid sellega, kasvas ka rahvaarv ning võrdlemisi lühikese ajaga asustati tihedalt kogu Loode-Venemaa. Soomeugrilased aga taandusid või sulandusid uustulnukatesse. Nõnda kujuneski situatsioon, mida me näeme tänapäeval Peipsi järvest ida pool: kohalikud elanikud on valdavalt venelased, ainult kõige äärmistes perifeeriatel leidub veel soome-ugri keeli kõnelevaid inimesi.

Priit Ligi on slaavistumise kulgemise pildi kahtluse alla seadnud. Ta ei vaidle vastu küll lõpptulemusele – see on selgelt näha kõigile – , ent ei usu, et elanikkonna slaavistumine oleks toimunud ülalpool kirjeldatud viisil. Asi on nimelt selles, et muistised, mida pikka aega loeti vastuvaidlematult slaavlastele kuuluvaks, võivad samahästi seda ka mitte olla. Taolisteks muististeks on näiteks pikk- ja ümarkääpad ning Novgorodimaa suured sopkad. Tegemist on maa peale rajatud pinnasekuheliikuga, mis on valdavalt olnud kasutusel matusepaikadena (ent eriti sopkade puhul võib esineda erandeid). Mõlemad muistisetüübid on maastikul võrdlemisi lihtsalt märgatavad ning neid on leitud palju praktiliselt kogu Loode-Venemaa territooriumilt. Seetõttu on nad pälvinud suurt tähelepanu, mida soodustab ka fakt, et taolised kääpalaadsed kuhelikud ilmuvad Loode-Vene arheoloogilisse pilti alles I aastatuhande II poolel, varasemaid paralleele neile kohapeal pole. See asjaolu ongi vene arheoloogidele andnud põhjust arvata, et neid ei saanud rajada keegi teine peale uustulnukate slaavlaste, millest on omakorda tuletatud järeldus, et slaavlaste kolonisatsioon toimus I aastatuhande II poolel pKr võrdlemisi kiiresti ja laiaulatuslikult (kuna kääpaid ja sopkasid esineb väga laial territooriumil). Ent pikk-kääbaste soome-ugrilisus hakkas poolehoidu leidma juba 1960-ndate aastate lõpul – 1970-ndate aastate alguses. Seega kerkis tahes-tahtmata üles küsimus, kas on üldse midagi, mida võiks suuremate kõhklusteta lugeda slaavlastele kuuluvaks. Ning kas slaavlaste ekspansioon üldse toimuski sel viisil, nagu seni arvatud.

Ligi oli esimene arheoloog, kes slaavi kolonisatsiooni problemaatika laiema avalikkuse ette tõi ning oma teooria senise kõrvale asetas. Tema artikkel *Fennoscandia archaeologica*s

põhjustas esimest korda diskussiooni ja dialoogi, mis pani mõtlema ka senised vana narratiivi pooldajad. Ligi teooria oli põhijoontes järgmine: mingil määral slaavlased küll tulid Loode-Venemaale, ent mitte nii suures ulatuses, nagu seni oletatud. Kohalikud soomeugrilased, esijoones sotsiaalselt kõrgem kiht, võtsid ise ajapikku üle slaavlaste keele, sest tänu Vana-Vene riigi kujunemisele oli nõnda lihtsam asju ajada ning oma positsioone säilitada (või neid isegi tõsta). Esmalt toimus keelevahetus linnaliste asulates ja lähiümbruses ning sealt levis see kaugemale, kuni suurem osa soome-ugri eliidist oli keelt vahetanud ning nende eeskujul ka lihtrahvas. Kõik see aga ei toimunud kääbaste ja sopkadega ühel ajal (I aastatuhande II poolel pKr, protsess oli siis küll alanud), vaid peamiselt II aastatuhande alguses. Kääpad ja sopkad on järelikult soomeugrilaste saavutus ning märke slaavlastest pole võimalik sellest ajast leida.

Ligi teooria on küll esmapilgul usutav ja mis seal salata – mulle kui eestlasele väga meeldiv – , kuid paraku sama vähe tõestatav kui varasemad arvamused, mille vastu ta ise tuliselt sõna võttis. Peamine probleem on selles, et ükski materiaalsel kujul esinev muistis ei anna otsest teavet keele kohta, mida tema looja kõneles. Kui kunagi oli arheoloogiateaduses periood, mil materiaalse kultuuri võis üpris lihtsalt seostada keelega, siis praegu ollakse jõudnud järeldusele, et nii lihtne olukord siiski ei ole. Paljudel juhtudel võib küll üpris kindlalt öelda, mis keelt mingi muistise rajajad võisid kõnelda, ent mingeid üldisi põhimõtteid kasutada ei saa – veaohht läheks liiga suureks, eriti juhul, kui kõne all on näiteks eri keelkondadesse kuuluvate rahvaste muistised. Antud juhul on tegemist just taolise situatsiooniga. Soome-ugri keelte puhul on üsna üksmeelselt tunnustatud nende varasemat kohalolekut Kirde-Euroopas, samas kui indo-euroopa slaavlased on loetud uustulnukateks. Ent kuidas võiks arheoloogiline materjal nende erinevate etniliste rühmade omavahelisi suhteid adekvaatselt kajastada? Viimasel ajal on rõhutatud, et rahvuste/etnoste eristamisel pole oluline mitte keel, vaid eneseteadvus ja teatud ühtekuuluvustunne. Tänapäevane loogika sunnib oletama, et ka minevikus on inimestel olnud teatud etniline identiteet. Küsimus on ainult selles, mille alusel identiteet püsis ning kuidas seda manifesteeriti. Vastust pole sugugi lihtne leida, sest parameetrid võivad igal konkreetsel juhul olla erinevad. Kuna keel ei pruugi alati olla identiteeti määravaks faktoriks (selleks võivad olla näiteks ka religioon või majandusviis, mis mõlemad kajastuvad samuti osaliselt arheoloogias), siis on raske, kui mitte võimatu, öelda kindlalt, millised olid toonased etnilised (või õigemini identiteeditilised) suhted Loode-Venemaal.

Üldse jääb mulje, et mitmete Lääne arheoloogide jaoks pole rahvusküsimus üldse nii tähtis kui Läänemeres idas, kus veel praegugi elab võrdlemisi suur valik rahvaid – soomeugrilased, baltid, slaavlased. Siin ollakse harjunud nägema, kogema ja eristama erinevaid etnoseid, keeli ja kultuure, sestap on ka Ida-Euroopa arheoloogias olnud rahvusküsimusel suhteliselt suur roll. Erinevaid muistiseid omistatakse erinevatele etnostele. Usun, et kui mitte alati, siis vähemalt osalt on taoline tegevus ka õigustatud, kuna on selge, et tänapäevased või veel hiljuti eksisteerinud erinevused rahvaste vahel ei saanud tekkida üleöö. Samuti tõendab vähemalt etnograafiline materjal, et esemed võivad manifesteerida etnilist ühtekuuluvustunnet – näiteks riided ja ehted, religioossed sümbolid jmt. Häda on vaid selles, et me ei tea alati, millised esemed näitasid minevikus etnilist ühtekuuluvust ning kas need pidid olema ühtekuuluvuse tõendid kõikjal või võis piirkonniti olla selles vallas erinevusi ja kõrvalekaldeid. Üksikasjad jäävad häguseks ka Loode-Venemaa arheoloogilises pildis. Kui me räägime soomeugrilastest ja slaavlastest, siis kas me saame alati olla kindlad, et me räägime ka samahästi soome-ugri keeltest ja slaavi keel(t)est? Kuivõrd suudame me neid efektiivselt eristada arheoloogilises materjalis?

Ligi oletus keelevahetusest näib loogilisemana vähemalt selles osas, et tõepoolest ei saa täheldada slaavlaste kolonisatsioonieelse arvu plahvatuslikku tõusu, mis neid hulganisti põhja poole oleks ajanud uute elupaikade otsingule. Samas on ka tõenäoline, et ilma slaavlasteta poleks Loode-Venemaal keelevahetust toimunud – jääb selgusetuks, milleks hakata kellegagi rääkima võõras keeles, kui emakeeles saaks paremini hakkama. Sellele asjaolule viitab ka üks Ligi oponente L. S. Klejn (artiklis „Overcoming National Romanticism in Archaeology“, mis ilmus ajakirjas „Fennoscandia Archaeologica“ XI, lk 88). Mainimist väärivad eraldi ka A.A. Panchenko, N. Petrovi ja A. Selini arutluskäigud, milles leitakse, et kultuur, mis mõne sajandi

jooksul unustatakse, ei saaks ju olla normaalse „tervise“ juures, vaid peab eelnevalt olema läbi elanud tõsise kriisi (artikkel „Language Replacement“ by Priit Ligi“, „Fennoscandia Archaeologica“ XI, lk 98). Kuna maailmas on olnud küllalt juhte, kus väiksemad kultuurid neelatakse lühikese aja jooksul suuremate poolt, siis tekitab eelmainitud väide kõhklusi. Ent enamasti on need toimunud ikka teatud surve all: suurem kultuur võib oma eluviisi peale suruda kas otsese jõu või kaudsete meetmete abil; ta võib väiksema kultuuri lihtsalt maa pealt minema pühkida. Loode-Venemaa juhtumi korral peab vist oletama (kuna me ei tea tollest ajast vägisi slaavistamist) pigem teatud kaudset survet, mille mõju ilmneb küll märgatavalt pikema aja pärast kui otseste repressioonide puhul, ent Ligi teooria näibki toetavat järkjärgulisust. Samas on viimatimainitud vene teadlased väitnud, et iseloomulik nn „Vana-Vene“ kultuur tekkis antud piirkonnas suhteliselt lühikese aja jooksul („Language Replacement“..., lk 98). Tundub, et Loode-Venemaa etnilise pildi kujunemise problemaatikas võib hoolimata paljudest arutlustest oodata veel uusi arvamusi. Viimane sõna on ütlemata ning on võimalik, et see teema saab tulevikus veel mitu korda üles võetud.

Priit Ligi artiklite juures võiks tähele panna ilmumisaega. Tegemist oli taasiseseisvunud Eesti riigi algusaastatega. Senine suletus oli just kadunud ning teaduses võis väljendada end senisest vabamalt. Priit Ligi oli esimesi Eesti arheolooge, kes murdis siinse arheoloogiateaduse enesekordamise. Olles tuttav mitmete Läänemeremaade piirkondade arheoloogilise ainesega, esitas ta teooriaid, mis toonastes oludes tundusid veel liiga võõraste ja harjumatuena. Samuti tõi ta välja idee, kuidas näidata Loode-Venemaal kunagi elanud soomeugrilasi mitte abitute ja algeliste aborigeenidena, vaid rahvana, kellel on olnud roll Vana-Vene riigi ja idaslaavlaste kujunemises. On tõenäoline, et paljuski oli tema ideede taga soov kehtestada Eestit maailmas Ligi enese kaasajal, ehkki on raske öelda, kui palju ta ise seda enesele teadvustas. Jääb koguni mulje, nagu kujutaks Ligi ennast 20. sajandi soomeugrilasena, kes lööb kaasa Kirde-Euroopa arenemisel, hoolimata „aktiivsete slaavlaste“ ehk vene juhtivate arheoloogide dogmadest.